

DARIUSZ PIOTROWICZ

Działdowo

<https://orcid.org/0000-0001-7140-1643>

Działanie sądów doraźnych w Ciechanowie we wrześniu 1920 roku

Latem 1920 r. w czasie wojny polsko-bolszewickiej z personelu Warszawskiego Sądu Wojskowego ukształtowany został Lotny Sąd Doraźny, który miał sędzić zdrajców, szpiegów i kolaborantów. W Ciechanowie sąd doraźny pojawił się 13 września 1920 r. Wokół jego działalności narosło wiele mitów i przekłamań. Autor w oparciu o nowe źródła historyczne, przechowywane w Centralnym Archiwum Wojskowym, obala je i prostuje.

Słowa kluczowe: Ciechanów, wojna polsko-bolszewicka, 1920 r., Lotne Sądy Doraźne

Activities of Summary Courts in Ciechanów in September 1920

Abstract: In the summer of 1920, during the Polish-Bolshevik war, the staff of the Warsaw Military Court was formed into the Military Summary Court, which was to try traitors, spies, and collaborators. The Summary Court appeared in Ciechanów on September 13, 1920. There are many stories and distortions surrounding its activities. Based on new historical sources kept in the Central Military Archives, the author refutes and rectifies them.

Keywords: Ciechanów, Polish-Bolshevik war, 1920, summary courts

Uwagę naszą, za sprawą książki Leszka Kani, *Wyroki bez apelacji. Sądy polowe w Wojsku Polskim w czasie wojny z Rosją Sowiecką 1919–1921*, kierujemy w stronę wydarzeń, do których doszło nad Łydynią między 19 sierpnia a 29 września 1920 r., kiedy „ostrze represji sądowej dotknęło wroga wewnętrznego, czyli obywateli kolaborujących z Armią Czerwoną i organami państwa sowieckiego”¹. Działalność sądów doraźnych w Ciechanowie była poruszana w wielu publikacjach dotyczących wojny 1920 r., wśród których należy wyróżnić prace Janusza Szczepańskiego oraz monografię Ryszarda Juskiewicza². Pierwszy z badaczy, relacjonując wydarzenia po wypędzeniu Rosjan z Ciechanowa, sięgnął do artykułu Benona Dymka³. Nie zadał on sobie jednak trudu, by zweryfikować podane przez tego historyka informacje. Należy jednak zauważyć, że nie był on w swoim zaniechaniu odosobniony i podobnego zaniedbania dopuścił się również niżej podpisany⁴. Także historyk z Mławy – Ryszard Juskiewicz – nie widział potrzeby szczegółowego sprawdzenia danych przywoływanych przez Dymka⁵. Postanowił jednak poszukać nowych informacji. Znalazł je w „Tygodniku Ciechanowskim”, na łamach którego niemal w siedemdziesiątą rocznicę wojny polsko-bolszewickiej został opublikowany niewielki artykuł Jerzego Pełki, w którym autor snuł niczym niepodbudowane domysły. Elukubracja ta uwiodła Juskiewicza do tego stopnia, że przyjął za pewnik, że przedstawia ona faktyczny stan rzeczy. W ten sposób bajdy niestworzone ciechanowskiego historyka zostały wprowadzone do literatury naukowej i stały się świadectwem potwierdzającym prawdziwość rozważań, hipotez i rozstrzygnięć. Wytwór J. Pełki pozwala nam „dowiedzieć się”, co działo się w Ciechanowie po zawładnięciu nim przez Rosjan, ale przede wszystkim po ich ucieczce. Ta druga część z naszego punktu widzenia jest szczególnie interesująca, dlatego przytaczam ją w całości: „Pozostali, co do winy których nie było żadnych wątpliwości, stawali przed wojskowym trybunałem doraźnym. Przewodniczył mu Żyd Gruszka-Grusikiewicz. Po orzeczeniu winy, wyrok wykonywano niezwłocznie na zamku i jego najbliższym otoczeniu. W ciągu trzech

¹ L. Kania, *Wyroki bez apelacji. Sądy polowe w Wojsku Polskim w czasie wojny z Rosją Sowiecką 1919–1921*, Zielona Góra 2019, s. 252.

² J. Szczepański, *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa–Pułtusk 1995; tenże, *Spółczesność Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000; idem, *Mazowsze Północne podczas najazdu bolszewickiego 1920 roku*, Płock–Warszawa 2020; R. Juskiewicz, *Działania militarne na Mazowszu Północnym i w korytarzu pomorskim 1920 roku*, Warszawa 1997.

³ B. Dymek, *Ciechanów w latach 1914–1939 (Z dziejów ruchu robotniczego)*, [w:] *Milenium Ciechanowa*, Ciechanów 1969, s. 105; J. Szczepański, *Wojna 1920 roku...*, dz. cyt., s. 356. Janusz Szczepański odwołuje się również do pracy Józefa Kazimierskiego, *Ruch robotniczy w podregionie ciechanowskim w latach 1918–1939*, [w:] *Ruch robotniczy na Mazowszu Ciechanowskim*, Ciechanów 1984, w której jednak nie odnajdujemy informacji o działalności sądów doraźnych.

⁴ D. Piotrowicz, *Ciechanów w sierpniu 1920 r.*, [w:] *Wieś – chłopi – ruch ludowy – państwo. Księga pamiątkowa profesora Józefa Ryszarda Szaflika*, Warszawa 1996, s. 342; tenże, *Powiat ciechanowski w sierpniu 1920 roku*, „Niepodległość i Pamięć” 2010, nr 2(32), s. 60–61; tenże, *Powiat ciechanowski w latach 1914–1920*, Ciechanów 2018, s. 228–231; M.M. Grzybowski, *Wojna polsko-rosyjska 1920 r. w Płocku i na Mazowszu. Studium historyczno-pastoralne*, Płock 1990, s. 130; E. Lewandowski, *Wojna 1920 roku w Ciechanowskim*, Ciechanów 2005, s. 78–80.

⁵ R. Juskiewicz, dz. cyt., s. 175.

dni rozstrzelano najbardziej gorliwych przywódców nowej władzy. Stryjewskiego i Gogolewskiego rozstrzelano pod zamkiem. Obaj podczas egzekucji prosili w ostatnim słowie o darowanie życia. Z godnością wyrok przyjął szewc Marchoff. Gdy odczytano mu wyrok i ustawiono pod wschodnią kurtyną na dziedzińcu zamkowym nad wykopanym grobem, nie chciał, aby zasłonięto mu oczy [...] Pozostałych rozstrzelano za zamkiem, od strony wschodniej. Pluton egzekucyjny wykonywał swoją powinność publicznie, przy licznych udziałach miejscowej gawiedzi. Ciechanowianie przyjmowali egzekucje z lekkim sercem. Jedynie nad Marchoffem uroniono łzę. Doszło do zbezczeszczenia zwłok niektórych skazańców. Wśród skazanych na śmierć był również Kazimierz Tomaszewski, lecz dzięki wstawiennictwu jego przyjaciół u samego brygadiera (sic?) Piłsudskiego, z którym łączyła go dawna znajomość, kara została mu darowana. Musiał jedynie opuścić miasto. Jak wspominają świadkowie, robotnicy cukrowni, gdzie pracował, na zwołanym tam wiecu Tomaszewski wzywał zebranych do zachowania porządku i zapobiegł niszczeniu fabryki⁶. Przywołałem ten obszerny fragment tylko po to, by stwierdzić, że prawdziwe są w nim tylko nazwiska skazańców i miejsce straceń – zamek ciechanowski. J. Pełka przekonuje, że za jego wywodami stoją jacyś dobrze poinformowani obserwatorzy, proletariusze, z którymi Tomaszewski pracował⁷. W moich poszukiwaniach archiwalnych i bibliotecznych nie natrafiłem na relacje i dokumenty, które potwierdzałyby rewelacje ciechanowskiego historyka. Krótko mówiąc, w moim przekonaniu tekst Jerzego Pełki jest jego pozbawioną dowodów projekcją na temat sytuacji w Ciechanowie, którą Ryszard Juskiewicz wprowadził do historiografii, a powielili ją Michał Klimecki i Janusz Szczepański⁸. Także zielonogórski historyk, przedstawiając wypadki w Ciechanowie, wykorzystał pracę Juskiewicza, mimo że zapoznał się z materiałami zgromadzonymi w Centralnym Archiwum Wojskowym w zespole Ministerstwo Spraw Wojskowych. Musiał je czytać bardzo nieuważnie, gdyż pominął raporty Lotnego Sądu Doraźnego z Ciechanowa⁹. Sięgnięcie do tych sprawozdań pozwala znacznie rozszerzyć naszą wiedzę na temat działalności sądu i przede wszystkim odtworzyć „prawdziwą rzeczywistość dziejową”.

Następnego dnia po zajęciu Ciechanowa, 9 sierpnia 1920 r. przedstawiciel 15. Armii Maschalewicz powołał Komitet Wojskowo-Rewolucyjny w Ciechanowie. Pisząc o tych wydarzeniach trzydzieści sześć lat później, Stanisław Smoczyński wspominał: „[...] zebraliśmy się w kilka osób spośród inteligencji i robotników w mieszkaniu tow[arzysza] Tomaszewskiego, który był sekretarzem komórki partyjnej KPP [sic! – D.P.]. Przybyli też na zebranie sztabowi

⁶ J. Pełka, *Patrioci czy zdrajcy? Historia jednej tablicy*, „Tygodnik Ciechanowski” 1990, nr 19, s. 1, 5.

⁷ Tamże, s. 5. Warto dodać, że Tomaszewski pracował w jednej z ciechanowskich kooperatyw robotniczych, a nie w cukrowni. „Robotnik” 1920, nr 265, s. 2.

⁸ M. Klimecki, *Sowietyzacja Polski w 1920 roku. Tymczasowy Rewolucyjny Komitet Polski oraz jego instytucje latem i jesienią tegoż roku*, Toruń 2016, s. 245; J. Szczepański, *Mazowsze Północne...*, dz. cyt., s. 276.

⁹ CAW, Ministerstwo Spraw Wojskowych. Departament Sprawiedliwości, sygn. I.300.58.275.

oficerowie. Omówiono najważniejsze sprawy dotyczące utworzenia milicji obywatelskiej, uruchomienia młyna, piekarni, rzeźni, postanowiono powołać urzędy, a w pierwszym rządzie magistrat¹⁰. Poza oficerem armii sowieckiej Szykiem w skład rewkomu weszły jeszcze cztery osoby: Perlmutter, Wincenty Mieszkowski, Gutkowski i Antoni Rybicki. 11 sierpnia Szyk opuścił Ciechanów, a jego funkcję przejął Gotliber z Ciechanowa¹¹. Współdziałali z nimi Czesław Gogolewski, Władysław Krzyżanowski, Jezierski, Antoni Krajewski, Szczepan Buławko, małżeństwo Tomaszewskich i wielu innych¹². Współpracował z nimi również instruktor Związku Zawodowego Robotników Rolnych RP Chodyński, który założył rewkom w Opinogórze. Komitety rewolucyjne powstały również w Sulerzyszu, Ciemnowku, Wróblewie i Gołyminie. Także w Klicach został powołany Komitet Wojskowo-Rewolucyjny, którego członkowie, z ekonomem na czele, pomimo nalegań bolszewików, nie dopuścili do grabieży majątku. W Sońsku komisarz bolszewicki urządził rewkom „z osób umięjących po rusku”: pisarza gminnego – Konieckiego, organisty – Paprockiego i sklepikarza Bruna. Nie zdążył jednak wyznaczyć im czynności, gdyż „odjechał raptem” – zapisał parafialny kronikarz¹³. Do pracy w ciechanowskim rewkomie wielu mieszkańców zostało zmuszonych bolszewickimi bagnetami, natomiast członkowie PPS, należący do Związku Obrony Ojczyzny, jak ustalił Janusz Szczepański, wstąpili ochotniczo do Komitetu Wojskowo-Rewolucyjnego w celach dywersyjnych¹⁴. Również do „czerwonej milicji” zapisało się „wielu obywateli niesprzysięgających bolszewikom”¹⁵. Miejscowi i okoliczni mieszkańcy zapisywali się w „dużej liczbie z różnych motywów: jedni dla obiecanej pensji, drudzy, by pilnować przede wszystkim własnego mienia, inni dla ochrony w ogóle ludności przed rabunkami, inni jeszcze dlatego, że do milicji wpisywali się żydzi, bali się przeto, by ci nie ujęli władzy w swoje ręce” – przekonywał „Robotnik”¹⁶. Głównym zadaniem milicji, na której czele w Ciechanowie stał Władysław Krzyżanowski, było czuwanie nad porządkiem oraz wypełnianie wszystkich zarządzeń wydawanych przez rewkom, który nakazał m.in.: „złożyć w określonym czasie wszystką broń, otworzyć wszystkie sklepy, zrobić po-

¹⁰ „Głos Ciechanowa” 1956, nr 4, s. 4.

¹¹ Przemysław Mączewski, opisując „najście i pobyt bolszewików w Ciechanowie”, podaje, że 16 sierpnia w Ciechanowie zginął „komendant bolszewicki, niejaki Szyk”. „Rzeczpospolita” 1920, nr 75, s. 3; „Kurjer Płocki” 1920, nr 209, s. 3.

¹² CAW, Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr I Warszawa, sygn. I.371.1/A. 6, k. 8; B. Dymek, korzystając ze wspomnień wywołanych na potrzebę Zakładu Historii Partii przy KC PZPR, ustalił, że w Ciechanowie działał Powiatowy Komitet Rewolucyjny, do którego należeli: Leopold Czerniak, Czesław Gogolewski, Władysław Krzyżanowski, Jan Klejna, Wincenty Mieszkowski, Antoni Rybicki, Klemens Stryjewski, Kazimierz Tomaszewski, Jezierski, Gutkowski, Perlmutter. B. Dymek, dz. cyt., s. 105.

¹³ Archiwum Parafialne w Sońsku, *Kronika parafii Sońsk*, s. 144.

¹⁴ J. Szczepański, *Wojna 1920 roku...*, dz. cyt., s. 180.

¹⁵ „Kurjer Płocki” 1920, nr 209, s. 3.

¹⁶ „Robotnik” 1920, nr 300, s. 1.

rządki na ulicach i placach miejskich oraz ograniczyć przebywanie na mieście do godz. 20”¹⁷.

Niemal natychmiast po ucieczce Rosjan z Ciechanowa policja państwowa przystąpiła do zbierania informacji o osobach sprzyjających i współpracujących z nieprzyjacielem w działaniach wrogich dla państwa polskiego oraz zachowania się służby folwarcznej w czasie inwazji bolszewickiej, gdyż praca Oddziału II (defensywy), na której czele na Okręg Ciechanowski stał ppor. Michalski, a „raczej bezład tego oddziału [był – D.P.] wprost gorszący” – twierdził mjr Błaszczewicz¹⁸. W działaniach defensywy „uderzała – jak oceniał – niezwykła bezznaczność”¹⁹. W innym raporcie mjr Błaszczewicz oceniał, że Oddział II wykazywał się nie tylko bezznacznością, ale także brakiem zainteresowania sprawami powiatu²⁰. Jeszcze gorzej oceniał pracę żandarmerii dowodzonej przez wachm. Bazylego Cybucha, pijaka i awanturnika, która „jeszcze obojętniej niż defensywa zachowywała się w stosunku do wszystkich zbrodni zdrady stanu popełnionych w powiecie ciechanowskim”²¹. W Ciechanowie pracował zatem tylko jeden, jak wówczas mówiono, „czynnik” – policja państwowa²². Swoje obowiązki wykonywała „gorliwie, sprawnie i rozumnie”²³. Cechy te pozwoliły miejscowej policji, na której czele stali komendant komisarz Roman Jaworowski i jego zastępca aspirant Tadeusz Cieślowski, odnieść sukcesy w ściganiu zdrajców Ojczyzny. Sprawy przez nich zostały „[...] wykryte i niezwykle umiejętnie i starannie przeprowadzone, a sprawcy do rąk sądu oddani”²⁴. Chociaż Stanisław Smoczyński przesadził, pisząc w artykule wspomnieniowym opublikowanym w 1956 r. w „Głosie Ciechanowa”, że zatrzymanych zostało osiemdziesiąt osób, to należy stwierdzić, że w powiecie policja przeprowadziła masowe aresztowania²⁵. Za przynależność do milicji bolszewickiej zatrzymani zostali: Klemens Stryjewski i Franciszek Ciuchciński, Czesław Gogolewski, Jan Proszek, Władysław Łoboda, Szczepan Buławka, Jan Klejna, Wincenty Maciąg, Jan Paczkowski i Antoni Krajewski, który, jak wspominał jego syn Benedykt, „[...] witał na ul. Pułtuskiej bolszewików chlebem i solą”²⁶. Szymona Polica uwięziono, gdyż było podejrzenie, że wydał bolszewikom rannych żołnierzy ze szpitala. Także Marceli Kołakowski posądzany był o to, że denuncjował. Z władzami bolszewickimi współdziałali: Narewski, Wenda, Ostrowski, Karczewski, Kosewski, Leszczyński, Tadeusiak i Jakubowski. Jakub Zieliński i Jóźwiak zostali zatrzymani za to, że prowadzili agitację bolszewicką,

¹⁷ CAW, MSW. Departament Sprawiedliwości, sygn. I.300.58.275, k. 113.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ Tamże, k. 107.

²⁰ Tamże, k. 89.

²¹ Tamże, k. 108.

²² Tamże.

²³ CAW, MSW. Departament Sprawiedliwości, sygn. I.300.58.275, k.113.

²⁴ Tamże, k. 108; 24 grudnia 1920 r. Komendant Główny Policji „w imieniu służby wyraził komisarzowi Jaworowskiemu i aspirantowi Cieślowskiemu uznanie i pochwałę”. „Rozkaz” 1920, nr 93, s. 1.

²⁵ „Głos Ciechanowa” 1956, nr 4, s. 4.

²⁶ E. Lewandowski, *Wojna...*, dz. cyt., s. 79.

a Józef Kuc został oskarżony o przynależność do partii bolszewickiej. W majątku Bronisławie-Ląbędzy aresztowano Aleksandra Michalskiego i Józefa Marudę. Rozciągnięto dozór sądowy, a następnie osadzono w areszcie Kazimierza i Aleksandrę Tomaszewskich. Za pomoc udzieloną bolszewikom w rabunkach i przy rekwizycji bydła, trzody itp. zatrzymani zostali Rugiński, Tanowicz i Umiński. Uwięzieni zostali: Walenty Grudziński, Jan Smoliński, Antoni i Stefan Omiecińscy oraz Leonard Pękalski, Antoni Balcerzak, Józef Kamiński, Józef Motyliński vel Kamiński, Antoni Stefański, Jan Wawerko, Antoni i Stefan Omiecińscy, Julia Płoska, Michel Kirschenbaum, Wincenty Werner, Stanisław Smoczyński (ojciec), Stanisław Smoczyński (syn), Maria Górską, Józef Sopliński, Walenty Grudziński, Jan Smoliński, Władysław Szulc, Bronisław Drozdowski, Andrzej Sztuc, Emilian Gogolewski, Gustaw Stryjewski, Bolesław Gorlewski, Stefan Żórawski, Władysław Penczonek, Franciszek Czaplicki, Adam Kwiatkowski, Piotr Zejda, Antoni Nowotczyński, Jan Stefaniak, Jan Szwejka, Roman Umiński, Franciszek Konopka, Julian Dąbrowski, Wincenty Maciaga, Józef Wojszczak, Władysław Hoberski, Aleksander Konop, Wincenty Krzywiński, Franciszek Dylert, Jan Kamiński, Aleksander Kownacki, Józef Kawalkowski, Stanisław Sałaciński, Józef Ciesieński. Część zaaresztowanych jeszcze w sierpniu zwolniono jako mylnie zatrzymanych, m.in.: Julię Płoską, Jana Paczkowskiego, Kosewskiego i Leszczyńskiego. Olbrzymia większość pozostała jednak w areszcie. 8 września 1920 r. w szopie strażackiej, sąsiadującej z więzieniem, wybuchł pożar. Śledztwo wykazało, że pożar został spowodowany umyślnie w celu wywołania paniki i uwolnienia aresztowanych. Zamiar nie powiódł się, a defensywa część oskarżonych przesłała do Warszawy.

Pięć dni później, 13 września 1920 r. w Ciechanowie zjawił się Lotny Sąd Doraźny. Powołany w drugiej połowie sierpnia 1920 r. miał rozprawić się z ludnością, która „wrogo się odnosiła do władz polskich”²⁷. Nad Łydynię przybył mjr Roman Błaszkievicz z kilkoma młodszymi prawnikami-ochotnikami „dotychczas mało znan[ymi] w sferach prawniczych”: ppor. Stanisławem Orskim, por. dr. Leonem Reklewskim, ppor. Józefem Charkiewiczem i ppor. Zygmuntem Trejdosiowiczem²⁸. Urzędników sądowych wskazywał dowódca rejonu płk Suchowiecki. Brak oficerów powodował, że jako asesorów typował niemal stale czterech tych samych oficerów, z których „dwaj w wysokim stopniu inteligencją i poczuciem odpowiedzialności wobec interesów Państwa nie odpowiadały warunkom wymagany, od oficerów asesorów w Sądach wojskowych”²⁹.

Liczba aresztowanych wskazywała wyraźnie, że w „powiecie ciechanowskim agitacja bolszewicka trafiła na szczególnie podatny grunt i rzeczą też Sądu było wystąpić przeciwko zdrajcom jak najostre”³⁰. Najpierw jednak należało ściągnąć

²⁷ Cytat za: L. Kania, dz. cyt., s. 254; Według Tomasza Rybickiego Lotny Sąd Doraźny funkcjonował od 13 do 23 września. T. Rybicki, *Sądownictwo polowe w latach wojny 1919–1921 r.*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1928, nr 8–10, s. 55.

²⁸ CAW, MSW. Departament Sprawiedliwości, sygn. I.300.58.275, k. 108; „Robotnik” 1920, nr 300, s. 1.

²⁹ CAW, MSW. Departament Sprawiedliwości, sygn. I.300.58.275, k. 109.

³⁰ Tamże, k. 84.

z Warszawy 27 aresztowanych i akta 15 zawisłych spraw, które mogły być „załatwione tylko na miejscu, [gdyż były – D.P.] w ścisłym związku z sobą, obejm[owały] działalność zbrodniczą całego rewkomu Ciechanowskiego i Mławskiego”³¹.

Po dotransportowaniu obwinionych do Ciechanowa 16 września przed sądem postawiono sześciu oskarżonych. W ciągu jednego dnia przeprowadzono proces i wydano werdykt. W areszcie pozostali Stefan Omieciński, Antoni Omieciński, Leonard Pękalski, natomiast osiemnastoletni, szeregowy plutonu żandarmerii polowej 9. Dywizji, Jan Szkot został skazany na pięć lat ciężkiego więzienia. Mniej szczęścia mieli członkowie milicji bolszewickiej Franciszek Ciuchciński³² – rolnik z Niechodzina oskarżony o ułatwianie aprowizacji wojskom rosyjskim i pomoc bolszewikom w ściąganiu broni od ludności oraz Klemens Stryjewski³³ – robotnik z Ciechanowa, posądzony o wspieranie działań i sprzyjanie nieprzyjacielowi w jego wrogich działaniach względem Polski, których sąd skazał na karę śmierci. Jednomyslny werdykt sądu 17 września zatwierdził gen. Jakub Gąsiecki i obaj następnego dnia o 20:30 zostali rozstrzelani.

Pierwszą egzekucję w Ciechanowie wykonano niemal natychmiast po wypędzeniu Rosjan z miasta. Edward Lewandowski w *Wojnie w 1920 roku w Ciechanowskiem* cytuje fragment maszynopisu [sic!? – D.P.] Jerzego Błęszyńskiego: „Po raz pierwszy przypadł pułkowi obowiązek wykonania egzekucji na przechwyconym miejscowym bolszewiku, który podczas okupacji miasta przez Rosjan, razem z innymi rabował, oraz denuncjował mieszkańców, co stało się powodem uprowadzenia przez nieprzyjaciół zakładników w chwili wycofywania się”³⁴. Ciechanowianinem otumanionym przez bolszewików był, jak ustalił Edward Lewandowski, Szczepan Marchow³⁵. Urodził się w Warszawie i był szewcem. Dnia 19 sierpnia, hardy i opryskliwy, stanął przed plutonem egzekucyjnym, wykrzykując w ostatniej chwili „Niech żyje Polska! Precz z burżuazją!”³⁶. Wiedzę naszą o tych wydarzeniach znacznie poszerzył Leszek Kania, który – nie zdradzając źródła informacji – twierdził, że „[...] ekspozytura sądu polowego 1 Armii zajęła się kolaborantami i zdrajcami w wyzwolonym Ciechanowie. Tam przed wojskowy sąd polowy [...] dostawiono

³¹ Tamże, k. 113.

³² Franciszek Ciuchciński, syn Pawła i Marianny z Oleńskich, urodził się 18 kwietnia 1895 r. w Czerenicach parafia Opinogóra (wszystkie dane biograficzne zaczerpnięte zostały z: <https://genetyka.genealodzy.pl>, dostęp: 6.11.2023 r.).

³³ Klemens Stryjewski, syn Jana i Pauliny (z domu Dzilińska), urodził się 23 września 1887 r. w Ciechanowie.

³⁴ E. Lewandowski, *Wojna...*, dz. cyt., s. 80. W tym miejscu należy się wyjaśnienie, cytowany przez Lewandowskiego fragment pochodzi oczywiście z książki B.S. Mond, J. Gintel, *Historia 205 pułku piechoty ochotniczej im. Jana Kilińskiego*, Warszawa 1932, s. 126.

³⁵ Szczepan Marchow, syn Józefa i Florentyny z Rogowskich, urodził się 24 grudnia 1892 r. w Warszawie. „Łącznie stracono 8 osób i wiadomo, że 3 z nich zostało rozstrzelanych w czasie jednej egzekucji, pod zamkiem, a o czasie i miejscu stracenia pozostałych brak jest wiarygodnych informacji” – zauważył E. Lewandowski, dz. cyt., s. 78.

³⁶ E. Lewandowski, dz. cyt., s. 80. Juskiewicz, cytując ten fragment, sugeruje, że chodzi o innego skazańca. Zob. R. Juskiewicz, dz. cyt., s. 176; L. Kania, który błędnie odczytał tekst mławskiego historyka, jest przekonany, że całe wydarzenie miało miejsce w Mławie. Zob. L. Kania, dz. cyt., s. 389.

kilkunastu miejscowych bolszewików”³⁷. Nie napisał, co się z nimi stało, ale dwa zdania dalej oznajmił, że „[...] sąd po rozprawie w trybie doraźnym 20 sierpnia skazał na śmierć kilkunastu członków rewkomu i funkcjonariuszy czerwonej milicji”. Źródła historyczne na temat tej strasznej rzezi milczą.

W miesiąc po śmierci Sz. Marchowa, 20 września na ławie oskarżonych zasiadło 13 osób, z których aż pięć sąd skazał na śmierć: Józefa Proszka z Gołot³⁸, radnych miasta Ciechanowa Antoniego Krajewskiego³⁹ i Czesława Gogolewskiego⁴⁰, któremu w drodze na miejsce egzekucji miała towarzyszyć „wśród strasznej rozpacz” żona i pięcioro dzieci⁴¹. Po odrzuceniu apelacji i zatwierdzeniu wyroku przez gen. J. Gąsieckiego zostali rozstrzelani 23 września o godzinie 13:20. Korespondent „Gromady”, nie licząc się ze stylem, pisał: „Rozstrzelano w bestialski sposób. Obdzierali prawie do naga z ubrania i obuwia, zapędzali za miasto, koło zamku i tu w biały dzień na oczach żon i dzieci dokonywano rozstrzałów”⁴². Wyroki dwóm skazanym, urzędnikowi starostwa Andrzejowi Kryskowskiemu i Antoniemu Stefańskiemu sąd zamienił na 15 i 10 lat ciężkiego więzienia⁴³.

Tego dnia – 20 września – na ławie oskarżonych zasiadło również czworo urzędników ciechanowskiego magistratu: Michel Kirschenbaum, Wincenty Werner, Maria Górka, Stanisław Smoczyński i jego syn Stanisław, referent w urzędzie aprowizacji starostwa, dla których ppor. Trejdosiewicz domagał się kary śmierci, wołając z emfazą: „krwi, krwi waszej żądam!”⁴⁴. Gdy jeden ze świadków, broniąc Smoczyńskiego, zeznał, że oskarżony zawsze chętnie deklamował na patriotycznych wieczorkach, Trejdosiewicz zawołał: „A! pan deklamator! Bardzo nam przyjemnie! Patrzcie panowie, oto deklamator! No i cóżeś pan sobie wydeklamował!” – pytał⁴⁵. Brak jednomysłności – jeden z sędziów nie uległ naciskom, a nawet, jak wspominał oskarżony, „pogrożkom” – spowodował, że sąd uniewinnił wszystkich z wyjątkiem Smoczyńskich, którzy musieli pozostać w areszcie⁴⁶. W więzieniu zostali zatrzyma-

³⁷ Tamże, s. 264.

³⁸ Józef Proszek, syn Franciszka i Agaty z Bączkowskich, urodził się 1886 r. w Gołotach. Proszek pozostawił wdowę Kazimierę, osierocił dwie córki z pierwszego małżeństwa – siedmioletnią Irenę i sześciioletnią Genowefę oraz dwuletnią Annę z drugiego małżeństwa.

³⁹ Antoni Krajewski, syn Michała i Anny z Wiśniewskich, urodził się w 1885 r. w Giżynie, odumarał żonę Stanisławę i ich trzyletniego syna Benedykta.

⁴⁰ Czesław Gogolewski, syn Jana i Konstancji z domu Niesłuchowskiej, urodził się 1879 r. w Nieradowie (wg Raportu mjr. Błaszkiewicza z 29 września 1920 r. Gogolewski urodził się w Obiedzinie. CAW, MSW. Departament Sprawiedliwości, sygn. I.300.58.275, k. 109), pozostawił w osamotnieniu żonę Stefanę i sześcioro dzieci: sześcioletniego Stefana, dziewięcioletnią Urszulę, dwunastoletniego Czesława, czternastoletniego Henryka, szesnastoletnią Janinę i siedemnastoletniego Stanisława, którego „sam wyprawił przed inwazją jako ochotnika do wojska polskiego”. „Robotnik” 1921, nr 244, s. 2.

⁴¹ „Robotnik” 1920, nr 300, s. 1.

⁴² Cytat za: B. Dymek, dz. cyt., s. 105.

⁴³ CAW, MSW. Departament Sprawiedliwości, sygn. I.300.58.275, k. 110; Korespondent „Robotnika” podał, że skazanym urzędnikiem był Andrzej Krętkowski. „Robotnik” 1920, nr 300, s. 1.

⁴⁴ „Robotnik” 1920, nr 300, s. 1.

⁴⁵ Tamże.

⁴⁶ „Głos Ciechanowa” 1956, nr 4, s. 4. Nie mamy innych wiadomości o naciskach robionych na sędziach, zachowała się natomiast informacja, z której wynika, że defensywa powiadamiała gen.

ni Józef Sopliński i Walenty Grudziński, a także jeden z „[...] najniebezpieczniejszych działaczy bolszewickich na powiat ciechanowski” Jan Smoliński, aptekarz z Przasnysza⁴⁷. Jego proces zakończył się około 4 nad ranem uchwałą odsyłającą sprawę do postępowania zwyczajnego, natomiast rozprawę sądową Antoniego Balcerzaka 21 września zamknął wyrok uwalniający „od winy i kary”⁴⁸.

Następnego dnia rozpoczął się proces tych, których w raporcie mjr Roman Błaszkwicz określił jako „naczelnicy bandy zdrajców w Ciechanowie i moralni sprawcy, zorganizowanej działalności wielu sądzonych przez Sąd Doraźny”, czyli małżeństwa Aleksandry i Kazimierza Tomaszewskich⁴⁹. Przed sądem stanęli 22 września 1920 r. oskarżeni o zdradę stanu z art. 108 K.K., tj. o sprzyjanie i współdziałanie z nieprzyjacielem w jego działaniach wrogich dla państwa polskiego. W mieście wyczuwało się atmosferę napięcia i niepokoju, bowiem we wszystkich sferach społeczeństwa ciechanowskiego panowało, jak przekonywał Błaszkwicz, „[...] ogólne oburzenie, a wyroku śmierci na nich oczekiwało całe miasto”⁵⁰. W trakcie rozprawy o godzinie 18:50 sąd otrzymał telegram od Naczelnego Prokuratora Wojskowego w Warszawie, w którym informował, że ich syn Mieczysław Tomaszewski zapewniał, że „[...] ze względu na wiek nie mogli uczestniczyć w działalności bolszewickiej. Oświadczył również, że sprawa może być rezultatem małomiasteczkowych intryg i porachunków”⁵¹. Argumenty te nie przekonały sędziów i po dwunastogodzinnej rozprawie wydali jednogłośnie werdykt skazujący Tomaszewskich na karę śmierci przez rozstrzelanie. Niemal natychmiast po ogłoszeniu wyroku mławski adwokat Stanisław Koszutski wystosował do Naczelnika Państwa telegram z prośbą o „wstrzymanie i ulaskawienie”⁵². W nocy o godzinie 23.00 fonogramem poinformowano sąd, że „Pan Minister Generał Sosnkowski rozkazał, aby przy zatwierdzaniu wyroku Sądu doraźnego Tomaszewski i jego żona skazanych na śmierć, było zastosowane prawo łaski”⁵³. Także socjalistyczny „Robotnik” w sobotę 25 września opublikował apel, w którym domagał się „[...] interwencji Rządu w sprawie wyroku, jaki został wydany, gdyż ani Tomaszewski ani jego żona, nie brali udziału w żadnych komitetach bolszewickich”⁵⁴. Następnego dnia – w niedzielę – sąd zmienił im wyrok na 10 lat ciężkiego więzienia. Najwyższy Sąd Wojskowy w Warszawie, ponownie rozpatrujący sprawę Tomaszewskich w dniu 21 stycznia 1921 r., unieważnił i zniósł wyrok z Ciechanowa, a 9 lutego 1921 r. zostali oni zwolnieni z więzienia.

Gąsiecekiego „o niesprawiedliwości przy wyrokowaniu, o terroryzowaniu świadków przysięgłych itp.” CAW, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Departament Sprawiedliwości, sygn. I.300.58.275, k. 84.

⁴⁷ Tamże, k. 108.

⁴⁸ Tamże, k. 109.

⁴⁹ Tamże, k. 108.

⁵⁰ Tamże.

⁵¹ Tamże.

⁵² AAN, Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa w Warszawie, sygn. 2/3/0/10/265, k. 25.

⁵³ CAW, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Departament Sprawiedliwości, sygn. I.300.58.275, k. 108.

⁵⁴ „Robotnik” 1920, nr 262, s. 1–2.

22 września 1920 r. na ławie oskarżonych zasiadł również instruktor Związku Zawodowego Robotników Rolnych RP Jan Wawerko, organizator folwarcznych komitetów rewolucyjnych w powiecie przasnyskim. Według broszury wydanej przez Związek Ziemian „[...] popełnił czyny tak jawnie antypaństwowe”, że został skazany na karę śmierci, jednak 24 września 1920 r. sąd darował mu życie i skazał na 15 lat ciężkiego więzienia⁵⁵.

23 września, gdy rozstrzelano trzech zdrajców, do Ciechanowa przybyli poseł Jan Tabor i Stefan Boguszewski. Odbyli oni konferencję ze starostą, odwiedzili ekspozyturę żandarmerii, gromadzili dane o postępowaniu sądu doraźnego oraz liczbę osób skazanych przez sąd. Zbierali również informacje u osób prywatnych o wrażeniach, jakie wywierało postępowanie sądu na ludności⁵⁶. Wyników ich pracy nie znamy, ale dwa dni później – 25 września – uchwałą sądu doraźnego przekazano „na drogę zwykłą” sprawę Władysława Łobody, Szczepana Buławka i Jana Klejny, natomiast Józefa Motylińskiego vel Kamińskiego, rolnika oskarżonego o „współdziałanie z wrogiem przy rekwizycji koni i bydła dla bolszewików”, uniewinniono⁵⁷. W przedostatnim dniu funkcjonowania sądu w Ciechanowie – 28 września – został oczyszczony z zarzutów Józef Kamiński – elektromechanik z Ciechanowa podejrzewany o „sprzyjanie bolszewikom”⁵⁸, a sprawę Władysława Szulca, Bronisława Drozdowskiego i Andrzeja Sztuca z braku jednomyślności sędziów skierowano do zwykłego postępowania. Także pozostałych 21 oskarżonych uchwałą sądu doraźnego, z obawy, że w terminie ustawowym zespół sędziowski nie zdoła przeprowadzić dowodu winy, przekazano do sądu cywilnego⁵⁹. 28 września o 13:50 rozstrzelany został dwudziestoczteroletni milicjant Józef Kaszewski, członek rewkomu w Przasnyszu⁶⁰. Była to ostatnia ciechanowska egzekucja. W sumie Lotny Sąd Doraźny „wydał tylko 6 wyroków śmierci i tak mała ilość starczy za dowód, iż tylko najwinniejsi zostali ukarani” – czytamy w jednym z raportów⁶¹.

Benon Dymek utrzymuje, że w powiecie na długoletnie więzienie zostało skazanych 150 osób⁶². Trudno się z nim zgodzić, pamiętając, że we wrześniu zwol-

⁵⁵ CAW, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Departament Sprawiedliwości, sygn. I.300.58.275, k. 110. Według wydawców *Rola Członków Związku Zawodowego Robotników Rolnych Rzeczypospolitej Polskiej podczas najazdu bolszewickiego*, Warszawa 1921, s. 30, wyrok w drodze łaski został zmniejszony na 10 lat ciężkiego więzienia.

⁵⁶ CAW, SRI DOK I, sygn. I.371.1/A, k. 22.

⁵⁷ „Robotnik” 1920, nr 300, s. 1.

⁵⁸ Tamże.

⁵⁹ CAW, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Departament Sprawiedliwości, sygn. I.300.58.275, k. 110. Do zwykłego postępowania skierowano sprawy: Władysława Penczonka, Franciszka Czaplickiego, Adama Kwiatkowskiego, Piotra Zejda, Antoniego Nowotczyńskiego, Jana Stefaniaka, Jana Szwejka, Romana Umińskiego, Franciszka Konopki, Juliana Dąbrowskiego, Wincentego Maciaga, Józefa Wojszczaka, Władysława Chaberskiego, Aleksandra Konopa, Wincentego Krzywińskiego, Franciszka Dylerta, Jana Kamińskiego, Aleksandra Kownackiego, Józefa Kawałkowskiego, Stanisława Sałacińskiego i Józefa Ciesieńskiego.

⁶⁰ Józef Kaszewski, syn Stanisława i Michaliny Słaskiej (Szłaskiej), urodził się w 1896 r. w Warszawie. Pozostawił wdowę Zofię i córkę Zenobię Cecylię.

⁶¹ CAW, Ministerstwo Spraw Wojskowych, Departament Sprawiedliwości, sygn. I.300.58.275, k. 84.

⁶² B. Dymek, dz. cyt., s. 106.

niono poza wcześniej wymienionymi także: Emiliana Gogolewskiego, Gustawa Stryjewskiego, Józefa Marudę, Aleksandra Michalskiego, Bolesława Gorlewskiego, Stefana Żórawskiego i Janinę Szydłowską. Do listopada 1920 r. na wolność wypuszczeni zostali Stanisław Smoczyński i jego syn. Uniewinniono i zwolniono Jana Klejnę, któremu zarzucano, że „rekwirował broń dla bolszewików” i Władysław Łobodę⁶³. Rok później – we wrześniu 1921 r. – w więzieniu przebywał tylko Andrzej Krętkowski, wszyscy pozostali „wielcy zdrajcy” odzyskali wolność⁶⁴. Jedni zostali ułaskawieni przez Naczelnika Państwa, sprawy innych umorzył w drodze rewizji Najwyższy Sąd Wojskowy, pozostałych wypuściły sądy cywilne.

Wobec przedstawionych powyżej wydarzeń z całą pewnością można stwierdzić, że wyroki Lotnego Sądu Doraźnego w Ciechanowie nie były aż tak bezwzględne, jak do tej pory zwykło się uważać. Liczne publikacje, powtarzające niedostatecznie potwierdzone źródła, w sposób niesprawiedliwy wykrzywiały obraz ich działalności. Trudno dziwić się jednak, że wizja sądów doraźnych, wydających srogie, ale sprawiedliwe wyroki w sytuacji, kiedy pamięć o niedawnej zdradzie jest jeszcze świeża, jest niejako „atrakcyjna” i łatwa do przyjęcia dla potencjalnego odbiorcy. Rzeczywistość była jednak mniej sensacyjna, a wyroki bardziej wyważone i, być może, bardziej sprawiedliwe. Pośpiech, który jest nieoceniony, gdy chodzi o ujęcie podejrzanego, nie jest jednak dobrym doradcą, kiedy trzeba zaaresztowanego już osądzić. Takie też stanowisko możemy odnaleźć w podsumowującym tamte wydarzenia cytacie z „Robotnika”: „Ale wniosek z powyższych faktów nasuwa się jeden: żadnego sądownictwa doraźnego! ani wojskowego, ani cywilnego, które mają działać błyskawicznie szybko, a oddziaływać postrachem, prowadzi zaś do tragicznych, nie dających się naprawić pomyłek. Sprawiedliwość może być tylko jedna: zrównoważona, spokojna, beznamiętna, niekierowana ubocznymi celami rzucania doraźnego postrachu, niepodległa uczuciom paniki ani zemsty”⁶⁵.

BIBLIOGRAFIA

Materiały archiwalne

Archiwum Akt Nowych:

Kancelaria Cywilna Naczelnika Państwa w Warszawie, sygn. 2/3/0/10/265.

Archiwum Parafialne w Sońsku:

Kronika parafii Sońsk.

Centralne Archiwum Wojskowe:

- Ministerstwo Spraw Wojskowych. Departament Sprawiedliwości, sygn. I.300.58.275.
- Samodzielny Referat Informacyjny Dowództwa Okręgu Korpusu nr I Warszawa, sygn. I.371.1/A.6.

⁶³ „Robotnik” 1920, nr 300, s. 1.

⁶⁴ „Robotnik” 1921, nr 244, s. 1.

⁶⁵ Tamże, s. 2.

Prasa

- „Głos Ciechanowa” 1956.
„Kurjer Płocki” 1920.
„Robotnik” 1920, 1921.
„Tygodnik Ciechanowski” 1990.

Internet

<https://genetyka.genealodzy.pl>.

Literatura

- Dymek B., *Ciechanów w latach 1914–1939 (Z dziejów ruchu robotniczego)*, [w:] *Milennium Ciechanowa*, Ciechanów 1969.
- Grzybowski M.M., *Wojna polsko-rosyjska 1920 r. w Płocku i na Mazowszu. Studium historyczno-pastoralne*, Płock 1990.
- Juszkiewicz R., *Działania militarne na Mazowszu Północnym i w korytarzu pomorskim 1920 roku*, Warszawa 1997.
- Kania L., *Wyroki bez apelacji. Sądy polowe w Wojsku Polskim w czasie wojny z Rosją Sowiecką 1919–1921*, Zielona Góra 2019.
- Kazimierski J., *Ruch robotniczy w podregionie ciechanowskim w latach 1918–1939*, [w:] *Ruch robotniczy na Mazowszu Ciechanowskim*, Ciechanów 1984.
- Klimecki M., *Sowietyzacja Polski w 1920 roku. Tymczasowy Rewolucyjny Komitet Polski oraz jego instytucje latem i jesienią tegoż roku*, Toruń 2016.
- Lewandowski E., *Wojna 1920 roku w Ciechanowskim*, Ciechanów 2005.
- Mond B.S., Gintel J., *Historia 205 pułku piechoty ochotniczej im. Jana Kilińskiego*, Warszawa 1932.
- Piotrowicz D., *Ciechanów w sierpniu 1920 r.*, [w:] *Wieś – chłop – ruch ludowy – państwo. Księga pamiątkowa profesora Józefa Ryszarda Szaflika*, Warszawa 1996.
- Piotrowicz D., *Powiat ciechanowski w sierpniu 1920 roku*, „Niepodległość i Pamięć” 2010, nr 2(32).
- Piotrowicz D., *Powiat ciechanowski w latach 1914–1920*, Ciechanów 2018.
- Rybicki T., *Sądownictwo polowe w latach wojny 1919–1921 r.*, „Wojskowy Przegląd Prawniczy” 1928, nr 8–10.
- Rola Członków Związku Zawodowego Robotników Rolnych Rzeczypospolitej Polskiej podczas najazdu bolszewickiego*, Warszawa 1921.
- Szczepański J., *Wojna 1920 roku na Mazowszu i Podlasiu*, Warszawa–Pułtusk 1995.
- Szczepański J., *Spółeczeństwo Polski w walce z najazdem bolszewickim 1920 roku*, Warszawa–Pułtusk 2000.
- Szczepański J., *Mazowsze Północne podczas najazdu bolszewickiego 1920 roku*, Płock–Warszawa 2020.